

УДК 343.2.01 (477)

Д.А. Шевченко**ЩОДО ОКРЕМИХ ПРОБЛЕМ
ВЗАЄМОДІЇ ЕЛЕМЕНТІВ У СИСТЕМІ
ПОКАРАНЬ**

Анотація. Подана стаття розкриває деякі проблемні питання, що виникають з огляду взаємодії елементів у системі покарань. Розглядається бачення соціальної дійсності як динамічної категорії у співвідношенні із системою покарань.

Ключові слова: система покарань, види покарань, підсистема, елементи, повнолітні, неповнолітні.

Аннотация. Данная статья раскрывает некоторые проблемные вопросы, которые возникают по поводу взаимодействия элементов в системе наказаний. Рассматривается взгляд на социальную действительность как динамическую категорию в соотношении с системой наказаний.

Ключевые слова: система наказаний, виды наказаний, подсистема, элементы, совершеннолетние, несовершеннолетние.

Abstract. The article reveals some of the problematic issues that arise regarding the interaction of elements in the system of penalties. Considered view of social reality as dinamecheskuyu category in relation to the system of penalties .

Key words: system of penalties, punishments, pidsistema elements, adults, minors.

Актуальність дослідження. З розвитком людського суспільства, суспільних відносин, держава повинна своєчасно реагувати з метою їх збереження та захисту. Одним із дієвих механізмів протидії злочинності є застосування до винних осіб кримінального покарання в усій палітрі його видів. Саме види кримінальних покарань розташовані в чинному законодавстві про кримінальну відповідальність у відповідній системі. Але ця система не є простою. Елементи у системі взаємодіють і співвідносяться, об'єднуються у певній підсистемі. Саме окремі аспекти систематизації покарань є предметом пропонованої наукової статті.

Об'єктом дослідження статті є суспільні відносини, що виникають при формуванні сучасної системи покарань із відповідних її елементів (видів).

Предметом дослідження є система покарань, закріплених у чинному КК України.

У ст. 51 КК України передбачені окремі види покарань, які складають логічну та впорядковану систему, розташовані у певному порядку відповідно до суровості покарання. За межі цієї системи суд вийти не може, в чому виявляється унікальність цієї системи як керівної засади дій цих органів у процесі призначення покарання.

У той же час сам структурний фундамент системи покарань викликає різну наукову рефлексію, є в достатній мірі дискусивним. Існують, наприклад, пропозиції щодо остаточного визначення переліку покарань, за межі якого вийти неможливо, і який не можна змінювати й уточнювати [1, с. 56]. Ця пропозиція безумовно є хибною, оскільки соціальна дійсність є динамічною категорією, в історичній площині змінюються погляди суспільства на мету покарання, зміни відбуваються у структурі злочинності. Наприклад, структура сучасної кібер-злочинності утворює цілком новий індивідуалізований портрет кібер-злочинця інтелектуала, для якого покарання має бути суворим, але відповідати особистісним рисам такої людини, яка за своїми внутрішніми й інтелектуальними ознаками є, нерідко, унікальною. Відповідно класичний злочинний світ зацікавлений у співпраці з такими особами для розширення свого впливу на цю сферу кримінальної діяльності, відповідно покарання для кібер-злочинців має враховувати їх ізоляцію не тільки від суспільства, але і від впливу злочинного світу.

Відповідно, заслугове уваги і підтримка думки [2, с. 90; 3, с. 67; 4, с. 56] про те, що система покарань має бути соціально зумовленою і залежати від конкретних умов, що склалися на певному історичному етапі розвитку суспільства, та від тих завдань, які вирішує кримінальна політика держави на кожному з етапів розвитку.

Таким чином, відносно системи покарань у соціально-історичній площині критерій «вичерпаності» є хибним, ненауковим, його застосування веде до того, що сама система кримінального права перетвориться у статичну каральну систему, яка не відповідає інтересам суспільства, держави, кожної конкретної особи. Таким чином, правими є ті автори, які вважають за доцільне розглядати систему покарань як динамічну категорію [5, с. 188], але при цьому вказати, що всі елементи цієї системи, зокрема Загальна та Особлива частини КК, мають бути узгодженими та взаємозалежними [6, с. 152; 7, с. 142, 8, с. 13; 9, с. 354].

Це уточнення має дійсно глибокий правовий зміст, оскільки виходить з філософського осмислення категорії «система» [10, с. 408], що дає змогу розглядати систему покарань, як вона визначена у КК, як таку, що утворюється не просто взаємозалежними елементами, але й такими, які діалектично пов'язані між собою, а саме зв'язок існує між видами покарань та категорією злочинів, між самим поняттям «покарання» та його метою, між суб'єктом, суб'єктивним складом злочину та покаранням і т. ін.

Заслугове на підтримку думка, що система покарань являє собою кількісну множину видів покарань [3, с. 92–98], які входять до складу певних підсистем (розділів КК), які угрупованні за єдиним критерієм [11, с. 27; 12, с. 452]. У цій системі можна виокремити підсистеми покарань, які пов'язані із позбавленням волі; які не тягнуть за собою ізоляції від суспільства; а також до цієї системи входить підсистема основних покарань, у сполученні із покараннями, які використовуються як додаткові [11, с. 28–31], [4, с. 53].

На нашу думку, виокремлення у системі покарань певних її підсистем не є штучним і має належне теоретичне підґрунтя. Кримінальне право як галузь – це підсистема системи права.

В кримінальному праві можна виділити дві підсистеми інститутів: підсистему інститутів Загальної частини кримінального права і підсистему інститутів Особливої частини кримінального права [13, с. 61–66].

У свою чергу, окремі інститути Загальної частини кримінального права, зокрема, інститут покарання має також свою підсистему – інститут окремих видів покарань, інститут призначення покарання. Отже, висновок про існування підсистем покарань ґрунтується на відповідній побудові (структурі) кримінального закону. У КК України система покарань також розподілена за підсистемами основних і додаткових покарань, але до складу цієї системи входить і окремий елемент (розділ XV Загальної частини КК), яким є підсистема покарань для неповнолітніх (ст. 98 КК). Система покарань для осіб зазначеної категорії, на відміну від системи покарань для дорослих злочинців, складається лише із шести видів покарань.

Ст. 98 КК визначає, що до неповнолітніх можуть бути застосовані такі види покарань:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 3) громадські роботи;
- 4) виправні роботи;
- 5) арешт;
- 6) позбавлення волі на певний строк.

Крім того, ці покарання не є тотожними до аналогічних покарань, які застосовуються до повнолітніх злочинців, для неповнолітніх підсистема працює більш гуманно, зокрема, по відношенню до неповнолітніх: зменшені строки відбування покарання, для застосування окремих видів покарань (штрафу, громадських та виправних робіт, арешту) потрібна наявність додаткових умов, які є обов'язковими [14, с. 136–174; 15, с. 21–22].

Отже, у чинному КК України присутні дві паралельні системи покарань: одна – для повнолітніх злочинців (фізичних осіб, яким до вчинення злочину виповнилося вісімнадцять років), яка складається з двох підсистем, до них, за загальним правилом, можуть бути застосовані всі покарання, передбачені ст. 51 КК; інша – для неповнолітніх злочинців (фізичних осіб у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років). До останніх можуть застосовуватися лише п'ять видів покарань (ст. 98 КК). Водночас відносно до повнолітніх злочинців система певною мірою індивідуалізована вже у своїх фундаментальних засадах, вчені наголошують, що в чинному КК присутня велика кількість норм, які не поширюються на окремих осіб, або ж навпаки поширюються виключно на окремі категорії, а певні види покарань до цих осіб не можуть бути застосовані, або ж вони можуть бути застосовані виключно до цих

категорій. Зокрема, йдеться про правоохоронців, військових, державних службовців. Отже, відносно до цих категорій:

1) державних службовців, працівників правоохоронних органів, посадових осіб органів місцевого самоврядування, нотаріусів, адвокатів, суддів не застосовуються виправні роботи і тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 2 ст. 57, ст. 62 КК);

2) вагітних жінок – лише видів покарань (не застосовуються громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, довічне позбавлення волі – ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61, ст. 62, ч. 2 ст. 64 КК);

3) жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, – видів покарань (не застосовуються виправні роботи, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61, ст. 62 КК);

4) жінок, які мають дітей віком до семи років, – видів покарань (не застосовуються арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61, ст. 62 КК);

5) жінок, які мають дітей віком від семи до чотирнадцяти років, – видів покарань (не застосовуються обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 3 ст. 61, ст. 62 КК);

6) інвалідів другої і першої групи – видів покарань (не застосовуються громадські роботи, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 3 ст. 56, ч. 3 ст. 61, ст. 62 КК);

7) військовослужбовців строкової служби – видів покарань (не застосовуються громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, обмеження волі – ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 3 ст. 61 КК);

8) військовослужбовців (контрактної служби) – видів покарань (не застосовуються виправні роботи, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 2 ст. 57, ст. 62 КК);

9) непрацездатних осіб – видів покарань (не застосовуються виправні роботи, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 2 ст. 57, ст. 62 КК);

10) осіб віком понад 65 років – видів покарань (не застосовуються тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, довічне позбавлення волі – ст. 62, ч. 2 ст. 64 КК);

11) осіб, що досягли пенсійного віку, – видів покарань (не застосовуються громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 61, ст. 62 КК);

12) осіб, які відповідно до закону виконували спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою запобігання злочинній діяльності

чи розкриття такої діяльності – видів покарань (не застосовується довічне позбавлення волі – ч. 2 ст. 64 КК);

14) осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років, – видів покарань (не застосовується довічне позбавлення волі – ч. 2 ст. 64 КК);

15) цивільних осіб – видів покарань (не застосовуються тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців та службове обмеження для військовослужбовців – ст. ст. 58, 62 КК).

Таким чином, можна виокремити низку категорій громадян, відносно яких закон в силу суб'єктивно-об'єктивних обставин не застосовує окремі види покарань. При цьому кількість подібних категорій може збільшуватися залежно від поєднання у межах певної категорії осіб відповідних характеристик. У межах зазначених категорій можна виділити, наприклад, ще такі категорії: неповнолітня особа віком від 16 до 18 років, що не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення; працівник правоохоронного органу, який відповідно до закону виконував спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою запобігання злочинній діяльності чи розкриття такої діяльності.

Водночас необхідно наголосити, що обсяг видів покарань, які передбачені для кожної з наведених вище категорій, не є однаковим, наприклад, відповідно до КК вагітній жінці можуть бути призначені такі покарання: штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, службове обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна та позбавлення волі на певний строк. Для неповнолітніх у віці від 16 до 18 років цей «набір» вже складається зі штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, арешту та позбавлення волі на певний строк. Особам пенсійного віку суд може призначити і штраф, і позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, і службове обмеження для військовослужбовців, і конфіскацію майна, і арешт, і позбавлення волі на певний строк, і довічне позбавлення волі.

Водночас доводиться констатувати, що це не просто якийсь абстрактно-теоретичний «набір» покарань для відповідної категорії осіб. Відповідна сукупність покарань складає певну систему покарань, яка стосовно системи покарань, передбаченої ст. 51 КК, є підсистемою покарань. Ці підсистеми, у свою чергу, наділені самостійними ознаками системності:

а) кожна із підсистем покарань складається з набору елементів (видів покарань), які дають змогу відрізнити дану підсистему від суміжних підсистем;

б) кількість елементів, що входять до складу системи покарань є граничною, вона визначена законом і лише за законом ця кількість може бути змінена;

в) окремі підсистеми покарань мають відповідну структуру, елементи, що її утворюють і розташовані у визначеному порядку, а карний вплив кожного елементу системи зростає відповідно до тяжкості злочину, визначеною статтею КК, яка є структурною одиницею цієї підсистеми;

Таким чином, підсистеми покарань утворюють єдину систему законодавчого регулювання покарання, співвідносяться між собою і існують у площині кримінального законодавства.

Такий системний підхід сприяє тому, що з'являється можливість ранжування елементів системи [16, с. 4], в чому знаходить вияв ієрархічність системи покарань у кримінальному праві, що виявляється у «послідовному включенні підсистеми більш низького рівня до підсистеми більш високого рівня» [10, с. 19].

У межах того чи іншого розділу Особливої частини КК використовуються лише певні види покарань. Наприклад, законодавець використовує: види покарань (обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі), видів – штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, видів покарань – штраф, службове обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі у статтях розділів I, VII і XIX Особливої частини КК України відповідно.

При цьому найбільш «насиченими» розділами Особливої частини КК України (стосовно закріпленої в них кількості видів покарань) є розділи II і IX. Вони містять по дев'ять видів покарань. Найменш «насичений» – розділ I Особливої частини КК України, що містить лише три види покарань.

На нашу думку, кількість видів покарань, які законодавець передбачає у відповідному розділі Особливої частини Кримінального кодексу України, зумовлена не лише різним характером і ступенем суспільної небезпеки певних видів злочинів, а й мотивами їх вчинення, суб'єктами злочинів тощо. У той же час частотність покарань у санкціях КК є різною. Наприклад, таке покарання, яке законодавець використав у санкціях (із шістдесяти двох) норм розділу II, у санкціях (із сорока п'яти) – розділу VI, і лише в одній санкції (із п'ятдесяти п'яти) – розділу XIII Особливої частини КК України. Інше покарання законодавець використовував у санкціях (із шістдесяти двох), (із сорока п'яти) та (із п'ятдесяти п'яти) норм зазначених розділів Особливої частини КК України відповідно.

Таким чином, види покарань, які передбачені в санкціях кримінально-правових норм, утворюють певні «комплекти» видів примусу для відповідного розділу Особливої частини Кримінального кодексу України. Їх теоретичне виокремлення має важливе системне значення для розробки і втілення в життя оптимального арсеналу кримінально-правових заходів протидії відповідним злочинам, конструюванні

санкцій за злочинні діяння, для адекватного (так би мовити, превентивного) реагування фахівців на ті положення законопроектів (і, звісно, чинних законів), які стосуються, зокрема, пеналізації (депеналізації) окремих діянь.

Проведене дослідження підсистем покарань для окремих категорій осіб має не лише теоретичне, а й прикладне значення.

Зокрема, на підставі одержаних результатів можна виявити та усунути вади конструювання відповідних кримінально-правових норм. Так, очевидно, потребує перегляду підсистема покарань для осіб, які досягли пенсійного віку. Йдеться про встановлену у ст. 56 КК України заборону застосовувати до цієї категорії осіб покарання у виді громадських робіт, хоча незрозумілим є чому, якщо, наприклад, пенсіонер може працювати на роботах, які потребують фізичних зусиль, до нього не можна застосовувати цей вид покарань. У даному випадку, мабуть, потрібно вивчати фактичні можливості пенсіонера брати участь у громадських роботах з урахуванням стану його здоров'я та фізичних кондицій.

Потребує також певних коректив і законодавче положення про звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок у разі призначення їм покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі (ч. 1 ст. 79 КК України). Наразі воно суперечить ч. 3 ст. 61 КК, де зазначено, що обмеження волі не може застосовуватися до вагітних жінок.

15 квітня 2008 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності», яким внесено зміни, зокрема, до санкцій п'ятдесяти дев'яти кримінально-правових норм.

Внаслідок цих змін санкції відповідних норм були доповнені менш суворими видами покарання (штрафом, громадськими роботами, виправними роботами, арештом, обмеженням волі), в інших санкціях – виключено, знижено нижню та/або верхню межі покарань у виді обмеження волі, позбавлення волі на певний строк. Безумовно, значне розширення законодавцем санкцій кримінально-правових норм, в яких містяться альтернативні позбавленню волі покарання, заслуговує на підтримку.

Зазначимо, що у санкціях норм Кримінального кодексу (КК) законодавець відобразив своє бачення реалізації принципу індивідуалізації покарань – усі санкції побудовані за однією схемою: від менш суворих покарань – до більш суворих.

Сенс такої побудови безумовно є – призначаючи покарання, потрібно, відмовляючись від призначення менш суворого покарання, обґрунтувати необхідність застосування більш суворого покарання. При цьому санкції статей КК передбачають, як правило, альтернативні покарання за його обсягами.

Разом із тим КК України 2001 року в окремих його положеннях не можна вважати більш «гуманним», ніж КК 1960 року, оскільки в новому Кодексі:

1) незважаючи на декриміналізацію ряду діянь, передбачено майже на 15 % більше кримінально караних діянь у зв'язку з уведенням відповідальності за нові види злочинів;

2) уведено нове поняття – «особливо тяжкі злочини». Такими визнано 97 видів злочинів, що з урахуванням більш жорстких правил призначення за них покарання впливатиме на практику його призначення. Тяжкими й особливо тяжкими злочинами вважаються й окремі злочини, вчинені з необережності. З урахуванням введення поняття «особливо тяжкі злочини», а також нового підходу до визначення того, який саме злочин є тяжким або особливо тяжким, кількість таких видів злочинів у КК 2001 року значно збільшилась порівняно з КК 1960 року – на 8,4 % (їх стало 241);

3) розширено перелік злочинів, за вчинення яких особи несуть відповідальність з 14-літнього віку;

4) ліквідовано інститут умовного засудження, а в інститут призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, внесено істотні обмеження;

5) значно жорсткішими стали правила призначення покарання за сукупністю злочинів та сукупністю вироків (за сукупністю злочинів у ряді випадків можливе призначення 15 років позбавлення волі, а за сукупністю вироків – 25 років, чого не було раніше);

6) жорсткішими стали й правила призначення покарання за вчинення злочинів у співучасті;

7) у багатьох статтях нового КК підвищено або мінімальні, або максимальні частини санкцій, особливо це стосується злочинів, вчинення яких створює для суспільства підвищену небезпечність, разом із тим майже в усі статті, якими передбачено відповідальність за злочини невеликої або середньої тяжкості, введено альтернативні види покарань, причому на перше місце поставлено ті, що не пов'язані з позбавленням [17, с. 87].

Таким чином, законодавець у КК 2001 року намагався знайти альтернативну середину у підході до покарання: в одних випадках пом'якшити підхід, в других – зробити його більш жорстким, хоча такий підхід виявився багато в чому хибним.

Розглядаючи питання про індивідуалізації покарань у системі кримінального права, доцільно приділити увагу тому факту, що в умовах розбудови нашого суспільства здійснюється подальше вдосконалення реалізації даного принципу, яке знаходить, зокрема, вираження в декриміналізації певних видів діянь з урахуванням особистих якостей обвинуваченого, до яких можна віднести певну сферу діяльності.

Вважаємо, що оскільки індивідуальні особливості осіб, які вчинили економічні злочини, не несуть в собі підвищеної соціальної небезпеки, а втрата матеріальних цінностей або ж грошових коштів є для них серйозним покаранням, переважачим видом покарання за цей вид злочинів мають стати штрафні санкції.

Застосовуючи такий підхід, можна індивідуалізувати покарання для осіб, які вчинили злочин в економічній сфері, після чого застосувати принцип диференціації при визначенні обсягів покарання. Таким чином, цілком логічним є вивчення проблеми

соціальної шкідливості та суспільної небезпеки як критеріїв забезпечення реалізації принципу індивідуалізації покарання в кримінальному праві.

Література

1. Багрий-Шахматов Л.В. Совершенствование системы наказаний в связи с изменениями в уголовном законодательстве / Л.В. Багрий-Шахматов // Теоретическое и практические проблемы нового уголовного законодательства. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупред. преступн., 1985. – С. 55–58;
2. Дуонов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике: монография / В.К. Дуонов. – Курск: РОСИ, 2000. – 504 с.;
3. Фролова О.І. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навчальний посібник / О.І. Фролова. – К.: «АртЕк», 1997. – 208 с.;
4. Цветинович А.Л. Дополнительные наказания: функции, система, виды / А.Л. Цветинович – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 190 с.;
5. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. четверте, доповн. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 1196 с.;
6. Милоков С.Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа: монография / С.Ф. Милоков. – С.Пб.: Знание, СПБИНВЭСЭП, 2000. – 279 с.;
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2009. – 1236 с.;
8. Старков О.В. Наказание: уголовно-правовой и криминологический анализ / О.В. Старков, С.Ф. Милоков. – С.Пб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 461 с.;
9. Уголовное право России. Часть общая: учеб. для вузов / Отв. ред. проф. Л.Л. Кругликов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 567 с.;
10. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.;
11. Курс уголовного права: учеб.: в 5-ти т. Общая часть. Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало-М, 2002. – Т. 1. – 624 с.;
12. Стрельцов Е.Л. Задачи, функции та механізм кримінального права / Е.Л. Стрельцов // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 54. – С. 38–42;
13. Тенчов Э.С. Институты уголовного права: система и взаимосвязь / Э.С. Тенчов // Советское государство и право. – 1986. – № 8. – С. 61–66;
14. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.;
15. Устименко В.Е. Особенности назначения наказания несовершеннолетним / Преступление и наказание. Нормативная база, аналитические материалы по практике применения новой системы наказания по Уголовному кодексу 2001 года / В.Е. Устименко. – Х.: Право, 2002. – С. 21–22;
16. Козлов А.П. Система санкций в уголовном праве / А.П. Козлов. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – 120 с.;
17. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. – 132 с.